

В. М. МЕЛЬНИКАВА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

АБ АСАБЛІВАСЦЯХ УСТОЙЛІВАЙ СПАЛУЧАЛЬНАСЦІ ДЗЕЯСЛОВА *ГЛЯДЗЕЦЬ* (на матэрыяле Беларускага N-корпуса)

У артыкуле разглядаюцца ўстойлівыя спалучэнні з кампанентам *глядзець*, якія характарызуюць праявы псіхаэмацыйнай дзейнасці чалавека. Прадметам даследавання з’яўляюцца асаблівасці функцыянавання дадзеных моўных адзінак у мастацкім дыскурсе (на матэрыяле тэкстаў, прадстаўленых у Беларускай N-корпусе).

Сучасныя ўмовы функцыянавання мовы прадугледжваюць як яе даследаванне ў пэўных храналагічных і прасторавых рамках, так і сістэматызацыю маўленчай практыкі. Нацыянальны корпус мовы з’яўляецца адной з крыніц атрымання навуковых дадзеных, важных для актуальнага лінгвістычнага даследавання.

Аб’ектам даследавання ў дадзеным артыкуле з’яўляюцца ўстойлівыя спалучэнні, аб’яднаныя агульнай семай ‘жаданне/нежаданне *глядзець*’. Мяркуюцца, што функцыянаванне дадзеных моўных адзінак абумоўлена асаблівасцямі семантыкі дзеяслова зрокавага ўспрымання *глядзець*.

Як вядома, функцыянаванне як лексічных, так і фразеалагічных адзінак абумоўлена іх семантыкай. Назіранні над моўным матэрыялам сведчаць, што дзеясловы зрокавага ўспрымання рэгулярна фарміруюць другаснае мадальнае значэнне ‘хацець, жадаць’.

На аснове семантыкі зрокавага ўспрымання, якая выступае ў якасці зыходнай, першаснай, дзеяслоў *глядзець* развівае другасныя значэнні з мадальнымі адценнямі: ‘імкнуцца, мець намер зрабіць штосьці’: *Багаты – рагаты: усё глядзіць, каб каго збіць* [1, с. 61]; ‘даглядаць, карміць, выхоўваць’, ‘пільнаваць, назіраць; мець нагляд, апеку аб кім-небудзь, клапаціцца’, ‘сачыць, захоўваць’ [2, с. 453], ‘даглядаць’ [3, с. 122]; *загльдацьца* ‘глядзець з зайздрасцю’ [4, с. 164].

Семантыка адпаведных лексем у іншых славянскіх мовах таксама характарызуецца развіццём мадальных значэнняў, звязаных з адлюстраваннем жадання, імкнення: чэш. стар. *hleděti* ‘клапаціцца, старацца’, *hledati* ‘шукаць’, словц. *hladiet* ‘старацца, клапаціцца’, *hladat* ‘шукаць’, ‘імкнуцца, старацца’, болг. дыял. *гледѣм* ‘заглядвацца, зазірацца’, ‘імкнуцца’, ‘выбіраць’, ‘прыглядаць, клапаціцца’, ‘чакаць’ [5, с. 122–123], укр. *глядіти* ‘сачыць, звяртаць увагу’, ‘берагчы, даглядаць’ [6, т.1, с. 292].

У асаблівасцях спалучальнасці дзеяслова *глядзець* таксама выяўляецца сувязь значэння зрокавага ўспрымання з семантыкай эмацыйна-валявых праяў, параўн. значэнні ўстойлівых выразаў: *глядзець у рот каму* ‘старацца дагадзіць’, *скоса/скрыва глядзець на каго* ‘ставіцца да каго-небудзь з недаверам, насцярожана (звычайна выяўляючы гэтае стаўленне поглядам)’, *не хацець нават глядзець на каго, што* ‘поўнае ігнараванне’ [7, с. 89].

Разгледзім асаблівасці ўжывання гэтых і іншых устойлівых спалучэнняў у мастацкім дыскурсе на матэрыяле тэкстаў, прадстаўленых у Беларускай N-корпусе [8].

Як сведчаць вынікі аналізу моўнага матэрыялу, нежаданне *глядзець* можа быць абумоўлена рознымі прычынамі. У якасці адной з прычын дадзенага стану ў большасці выпадкаў выступае негатыўнае стаўленне да кагосьці: *Каб яны на свет не глядзелі, як я на іх глядзець не хачу, цьфу!..* [Галубок Уладзіслаў. *Ветрагоны*]; – *Гэта я карова? – усныхнула, пачырванела ад гневу Кацера. – Што ж... У каровы ёсць малако. А што ёсць у цябе? Пустадомак ты, хоць і брат мне. Ідзі прэч! Не хачу на цябе глядзець* [Дайнека Леанід. *След ваўкалака*]; – *А што ж ты мяне хваробаю страшыш! Не задзірайся... Мае вочы на цябе і глядзець не хочуць, а не толькі з табою задзірацца...* [Пестрак Піліп. *Пачатак*].

Варыянтам устойлівага спалучэння *не хацець глядзець* у некаторых выпадках выступае словазлучэнне *не магчы глядзець* з аналагічнай семантыкай: *Цьфу! А стралец цяпер! няўклюд, цяляпень! Глядзець я не магу на гэтакую дрэнь! Трымае стрэльбу, нібы мыліцу калека, Пальне і тут падскочыць: схібіў, бо няўмека!* [Лучына Янка. Паляўнічыя акварэлькі з Палесся]; *Не любіць Аляксандра гаваркіх гаспадароў, глядзець на іх не можа. Горш за ўсё агідна яму іх ласкавае абыходжанне. Далікаціць, а за злодзея мае. Паскуда!* [Калюга Лукаш. Краўцы і чаляднікі].

Уяўляецца заканамерным, што нежаданне глядзець можа быць выклікана негатыўнай ацэнкай знешняга выгляду каго-небудзь: *Жонка яго не ўступала: «Ды на цябе ж, гэтакую каракаціцу, ніхто не глядзеў і глядзець не хоча»* [Гроднеў Мікола. Салодкі боль]; *Вось, скажам, паўзе жаба. Звычайная агідная жаба, якіх усюды ўбачыш. Людзі на іх і глядзець не хочуць* [Маўр Янка. Шлях з цемры].

Устойлівае спалучэнне *не хацець глядзець* можа ўжывацца і ў дачыненні да ежы, прадуктаў харчавання: *А тут пад канец зімоўкі скончылася неяк у нас мяса, асталіся толькі адны манныя крупы. І, разумеецца, настолькі ўсім нам гэтая манка збрывдзела – ніхто і глядзець на яе не хоча. Хлопцы ўжо і на сняданне не прыходзяць* [Сіпакоў Янка. Па зялёную маланку].

Нежаданне глядзець таксама можа быць звязана з агульнай незадаволенасцю станам навакольнага асяроддзя, умовамі жыцця: *Дзе ні паглядзі, – быццам гнілыя, хмурныя, заваліўшыся хаткі вёскі, параскіданы копы сена... Непрыглядна глядзець, маркотна...* [Гартны Цішка. Скошаны луг]; *Пры той дарозе стаіць мая хата, абадраная, разбітая, разваленая, як з бежанцаў выйшла. Падлога ўзадрана, павыдзіраны рамы, замест дзвярэй як ротам зеўраюць праломы халодных калідораў, дыхаюць нежыццю і запусценнем. На сценах калідораў непрыстойныя і брыдкія малюнкi і надпісы, летаніс вясковага кахання. Я абмінаю, не хачу глядзець на сваю хату мо яшчэ і таму, што спадзяюся: калі я гэтага не бачу, значыць, гэтага няма.* [Казько Віктар. Хроніка дзет-домаўскага сада].

Негатыўны эмацыянальны стан адчаю, роспачы таксама выступае ў якасці прычыны нежадання кантактаваць з навакольным светам, у тым ліку і пры дапамозе зроку: – *А божа ж мой, – пачынае яна галасіць. – Што ж гэта на свеце робіцца? Што ж гэта такое? І вочы глядзець не хочуць, і ручанькі апускаюцца-а... А божа ж мой! А людзечкі!* [Бондар Таіса. Жывыя жывуць]

Прычынай прыгнечанага эмацыянальнага стану можа выступаць незадаволенасць міжасобаснымі адносінамі: – *Ды вось я падыйшоў падзякаваць ёй, а яна і глядзець на мяне не хоча.* [Гартны Цішка. Сокі цаліны]. – *З другімі, – гаварыў Сцяпан. – А што мне рабіць, калі ты такая прынцэса, нават глядзець на мяне не хочаш. Зараз яшчэ папікнеш і за тое, што п'ю? А чаму, дык ведаць не хочаш? Тут даічэнтку сап'еіся, калі табе свет не міл* [Скрыган Ян. Кругі]; *Па-другое, штосьці незразумелае рабілася з жонкай. Учора ён сп'яну нагаварыў за сталом, а сёння Параска ажно не хацела глядзець на яго. З заплаканымі вачамі яна ныкала з кута ў куток па хаце і пачынала адразу галасіць, як толькі Брва-Жыватоўскі спрабаваў загаварыць з ёй.* [Чыгрынаў Іван. Плач перапёлкі]

Аднак сустракаюцца кантэксты, у якіх нежаданне глядзець звязана з нежаданнем падавацца спакусе, параўн.: *Не глядзі! Твае вочы яснеюць, як неба удзень, Як бы зоркі ў небе – так ясна, так мякка блішчаць; Мой пагляд у іх тоне, бы ў той, у марской, глыбіні...Не хачу ўжо глядзець, а вачэй не магу адарваць* [Буйла Канстанцыя. Не глядзі...].

Сведчаннем уяўлення аб поглядзе як аб адлюстраванні пэўнага стаўлення да каго-, чаго-небудзь з'яўляецца таксама бел. дыял. *вока не мець* 'не адчуваць сімпатыі да каго-небудзь': *На гэтаго ўжо даўно ніхто вока не мае* [З, с. 585]; параўн. *мець вока* 'мець намер завалодаць': – *За каго аддаваць дачок? – пытаецца. – Адам дачок замуж – пасаг патрэбны з княства... Параднюся з аднымі князямі, а іншыя на нашыя землі будуць вока мець.* [Чаропка Вітаўт. Тураўскія саркафагі].

Падобныя семантычныя заканамернасці адлюстроўвае і фразеалагізм *вочы б (мае) не бачылі* 'зусім не хочацца бачыць каго-небудзь ці што-небудзь, настолькі гэта непрыемна': – *Спрацівеў ты мне. Вочы б мае цябе не бачылі!* – выгукнула Волька. – *Хіба забыў, як я ў цябе*

найміччай была. Дзве зімы тваіх дзяцей гадавала, хоць свае ў нішчымніцы сядзелі. А ты, ваўкалак, што мне даў? Паўмяшка жыта і – прагнаў з двара [Гардзей Віктар. Наводшыбе]; Я табе пакажу, як здзекі з мяне строіць, трасца табе ў бок! Вон з двара, каб вочы мае не бачылі, калі ты гэтакая! [Чарот Міхась. Мікітаў лапаць]; параўн. ужыванне фразеалагізма глядзець коса (скоса): Во іду палоць лён, а людзі будуць праходзіць міма і скоса глядзець на нас: «Каму як, а сабе нябось выразаў дзе найлепш». Зайздросьцяць, што ў нас лён удаўся, зацьвіў усіма колерамі на дзялянцы [Сяднёў Масей. І той дзень надыйшоў]; – Дык вось, у апошні час, таварышы, на мяне пачалі глядзець крыху коса. Спачатку ўсе пасаблялі мне парадамі, нават грашыма – я быў для іх новы чалавек, прыехаўшы з Беластока. Яму трэба дапамагчы, быць ветлівым, бо лісты з Амерыкі многа значаць. Але цяпер гэтая ўвага і папашна спадае [Нёманскі Янка. Драпежнікі].

З іншага боку, станоўчая ацэнка ўбачанага заканамерна выклікае жаданне глядзець, параўн.: Пяець, пляшыць, падбіваець, Усяк вокам за ёй брадзець, Як ластачка, падплываець, Ажно хочацца глядзець. [Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт. Гапон]; Вясною пахне. Бусел, любасна глядзець, Ляціць і з клёкатам сядзе на гнязде. [Лучына Янка. Паляўнічыя акварэлі з Палесся]. Жаданне глядзець звязваецца і са станоўчым эмацыянальным стаўленнем да чалавека: – А па-мойму, хай бы ты лепі, Рыгорка, астаўся ў хаце ды спачыў... А ў лес ды ў поле яшчэ сумееш нахадзіцца, – паспрабавала ўгаварыць яго Стэпа, поўная прагі глядзець і глядзець на сына, каб уволю нацешыцца ім... [Гартны Цішка. Сокі цаліны]; Мы селі на курган недалёка ад усіх. Я моўчкі любавалася Крэйнай. Ёсць абліччы прыгожыя, як гэтыя сінія кветкі-сон. На іх хочацца глядзець і пакутваць непераможнымі жаданнямі [Мрый Андрэй. Запіскі Самсона Самасуя].

Такім чынам, зрокавае ўспрыманне ўключае здольнасць інтэрпрэтаваць інфармацыю аб навакольным асяроддзі. З дапамогай зроку чалавек спазнае навакольную рэчаіснасць, успрымае першасную інфармацыю аб свеце. Тое, што ён бачыць, выклікае ў яго станоўчыя ці адмоўныя эмоцыі. Станоўчыя эмоцыі суправаджаюцца жаданнем глядзець; адмоўныя эмоцыі, выкліканыя негатыўнай ацэнкай убачанага, не выклікаюць жадання візуальна кантактаваць з навакольным светам. Развіццю мадалных значэнняў, злучаных з выяўленнем жадання/нежадання, спрыяе семантычны кампанент ‘накіраванасць, засяроджанасць на аб’екце, які прыцягвае ўвагу’, уласцівы дзеясловам зрокавага ўспрымання.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ. – Т. 2.: Г – К. – 1978. – 768 с.
- 2 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка. – Т. 1. – 1979. – 512 с.
- 3 Сцяшковіч, Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.
- 4 Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ, 1983. – 792 с.
- 5 Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачёва. – М. : Наука. – Вып. 6 (*e - *golva). – 1979. – 222 с.
- 6 Словарь украинского языка / под ред. Б. Д. Гринченко. – Киев : Изд-во АН Укр.ССР. – Т.1. – 1958. – 624 с.
- 7 Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1968. – 451 с.
- 8 Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://bnkorporus.info/korporus.html> – Дата доступу: 15.02.2022.

The article considers stable combinations with the watch component, which characterize the manifestations of psycho-emotional activity of a person. The subject of the research is the peculiarities of the functioning of these language units in the artistic discourse (on the material of the texts presented in the Belarusian N-corpus).